

ΣΟΛΩΜΟΣ ΚΑΙ «ΣΟΛΩΜΙΣΤΕΣ»

Ἡ: ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΑΚΡΙΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ

Ἐχει τεθεί επανειλημμένα και ἔχει επανατεθεί πρόσφατα το ερώτημα: Ὑπάρχει κριτική στην Ελλάδα;

Ἡ σύγχυση, που παρατηρεῖται στις αναρίθμητες, παλαιότερες και νεότερες, απόπειρες για απάντηση στο ερώτημα, συναρτάται με τη σύγχυση ἢ τουλάχιστον την ασάφεια, που παρατηρεῖται στη χρήση των σχετικῶν ὀρων και εννοιῶν: εἶναι προφανές ὅτι θα ἔπρεπε να γίνεῖ, κατ' ἀρχήν, μια στοιχειώδης μεθοδολογική διάκριση ανάμεσα στη λογοτεχνική και γενικότερα καλλιτεχνική (θεάτρου, μουσικῆς κ.τ.λ.) ἀπό τη μια πλευρά και την επιστημονική κριτική ἀπό την ἄλλη.

Ἡ «λογοτεχνική κριτική» ἔχει εκφυλιστεῖ στην Ελλάδα σε μιαν αισθητικίζουσα, ωραιοπαθή, ἱμπρεσιονιστική ομφαλοσκόπηση, στην οποία το —λογοτεχνικό— (αντι)κείμενο ἔχει μεταβληθεῖ σ' ἓνα νεφέλωμα, στο κέντρο του οποίου βρίσκεται το ναρκισσευόμενο υποκείμενο του «κριτικού» του. Πολύ περισσότερο: στην Ελλάδα εμπλέκονται και σ' αὐτόν τον τομέα της δημοσιότητας οι προσωπικές σχέσεις και διασυνδέσεις: πολλές λογοτεχνικές κριτικές γράφονται και δημοσιεύονται, ιδίως στα λαθρόβια «λογοτεχνικά περιοδικά», για βιβλία φίλων και γνωστῶν, που κινούνται στο ἴδιο κύκλωμα ἢ σ' ἐπιτεμνόμενα κυκλώματα εκδοτικῶν οἰκῶν, ομάδων ἢ ἄλλων «πνευματικῶν» (μικρο)οργανισμῶν —πρόκειται για «κριτικές» φιλοφρονήσεις, που στοχεύουν στην ανταπόδοση της «ἐξυπηρέτησης» ἀπό τον «κρινόμενο». Οι «κριτικές» αὐτές δεν ἔχουν ἓνα ἀνώνυμο μὲν, ἀλλὰ πραγματικό ἀναγνωστικό κοινό: γράφονται και διαβάζονται ἀπό τους δύο, κατὰ κανόνα, «ενδιαφερομένους».

Τὴν ἔννοια της λογοτεχνικῆς κριτικῆς διασῶζουν ἀκόμα, σ' ἓνα βαθμό, οι σχετικά σύντομες ἐκείνες κριτικές και βιβλιοκρισίες, που δημοσιεύονται, ὅπως και οι ἀντίστοιχες κριτικές θεάτρου, μουσικῆς, κινηματογράφου κ.τ.λ., σε μερικές ἐφημερίδες, ἐπειδὴ ὑπακούουν, ἀναγκαστικά, στους, ἐμπορικούς ἔστω, κανόνες της δημοσιότητας, χάρη στον «ἐπαγγελματισμό» των συντακτῶν τους: σ' αὐτές ο κριτικός μπορεῖ να ἐκφράσει, σχετικά ἀνεπηρέαστα, τις προσωπικές αισθητικές του προτιμήσεις

και να παίξει τον «κλασικό» ρόλο του διαμεσολαβητή ανάμεσα στο κρινόμενο έργο και τον καλλιεργημένο κ' ενδιαφερόμενο αναγνώστη του. Εδώ η αξιοπιστία του (βιβλιο)κριτικού στηρίζεται μόνο στην αισθητική και άλλη παιδεία του: μπορεί κανείς να διαφωνήσει με την αισθητική του κρίση και προτίμηση, αλλά, όπως εκείνος, δεν μπορεί και δεν καλείται, ούτε αυτός, να «αποδείξει» ορθολογικά την αποκλίνουσα ή και την αντίθετη κρίση του: *De gustibus non disputandum*.

Διαφορετικά είναι τα πράγματα με την επιστημονική κριτική και δη στις ιστορικοκοινωνικές επιστήμες, στις οποίες ανήκει η φιλολογία ή, ακόμα ευρύτερα, η γραμματολογία: και εδώ το υποκείμενο του κριτικού εμπλέκεται στο —αισθητικό και γενικότερα πνευματικό— αντικείμενο και καθορίζει τις αισθητικές ή άλλες επιλογές του. Όμως, ο επιστήμονας κριτικός, ο φιλόλογος ή γραμματολόγος, είναι υποχρεωμένος ν' αντικατοπτρίζει και αυτή την «υποκειμενική» δέσμευσή του, αλλά, ταυτόχρονα, να παραμένει προσηλωμένος στο αντικείμενο της μελέτης του· δεν μπορεί ν' αναγορεύει τις προσωπικές αισθητικές προτιμήσεις κ' επιλογές του σε ύψιστο και ύστατο κριτή.

Ακριβώς επειδή ο ιστορικοκοινωνικός επιστήμονας δεν μπορεί, ούτε αυτός, να «αποδείξει» τις θέσεις και τις απόψεις του (αυτό εναποτίθεται στην ίδια την ιστορικοκοινωνική πράξη), είναι υποχρεωμένος να καταδεικνύει, ορθολογικά-μεθοδικά, τον τρόπο και το στόχο των θέσεών του και να τεκμηριώνει τα στοιχεία και τα συμπεράσματά του. Αυτός, προπαντός αυτός, είναι υποχρεωμένος ν' αποδεσμεύεται από τις προσωπικές του σχέσεις και «υποχρεώσεις» και να λογοδοτεί κατ' αρχήν στη στενότερη επιστημονική του κοινότητα και, ενδεχομένως, στην ευρύτερη δημοσιότητα. Όπως στο λογοτεχνικό κριτικό η αισθητική και γενικότερη εγκύκλια παιδεία του, έτσι και στον επιστήμονα —ιστορικοκοινωνικό— κριτικό την ασφαλέστερη εγγύηση της κριτικής του αποτελεί η επιστημονική του κατάρτιση. Κάθε «υφολογικό» μέσο της επιστημονικής κριτικής, ακόμα και η ειρωνεία και το πάθος, είναι νόμιμο, υπό τον όρο ότι υπηρετεί και υποβοηθεί το στόχο της: τη διευκρίνιση και ερμηνεία του αντικειμένου της.

Αυτές τις «επιστημολογικές» σκέψεις μου γέννησε η ανάγνωση της (αντι)κριτικής ενός όψιμου και αυτοσχέδιου «σολωμιστή», που εκστρατεύει, σε προχωρημένη ηλικία, εναντίον τριών νεοελληνιστών και συστηματικών μελετητών του Σολωμού, που είχαν τολμήσει να κρίνουν, αυστηρά αλλά αρμόδια, την αλλοπρόσαλλη και παραμορφωτική, χειρουργική «έκδοση» του —ελληνόγλωσσου κυρίως— έργου του «εθνικού ποιητή». Στα παρακάτω θα προσπαθήσω να καταδείξω και να τεκμηριώσω την ακρισία και αυθαιρεσία της (αντι)κριτικής αυτής παρέμβασης του

κρινόμενου, απευθυνόμενος κυρίως στην επιστημονική μου κοινότητα, πλην εκείνου, και, επιπλέον, σε κάθε καλλιεργημένο, ενδιαφερόμενο και ουδέτερο παρατηρητή: αναγκαστικά, θα υπερασπιστώ και την εξαιρετική συνάδελφο Ελένη Τσαντσάνογλου, που δέχεται μετά θάνατον τα δηλητηριώδη βέλη από τη φαρέτρα του ερυθρόδερμου «σολωμιστή», χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ταυτίζομαι πλήρως και με τα ενδεχόμενα λάθη ή παραλείψεις της.

Στην πρώτη, αναγκαστικά συνοπτική, κριτική μου για την ανεύθυνη και ανεργάτιστη εκείνη «έκδοση» του Σολωμού (1994) είχα προσάψει στο δράστη της κ. Στ. Αλεξίου «έλλειψη επιστημονικού ήθους» και είχα δώσει ένα μικρό δείγμα της σκόπιμης διαστρέβλωσης των ξένων κειμένων εκ μέρους του¹. Τώρα θα επαναλάβω και θα διευρύνω τη μομφή μου, προσκομίζοντας και νέα, αφθονότερα, τεκμήρια: τότε, ο κ. Στ. Αλ., για ν' αντικρούσει την κριτική μου εκείνη, είχε επιστρατεύσει, στο τυπογραφείο του βιβλίου του, την καθημερινή δημοσιογράφο δ. Αμάντα Μιχαλοπούλου, για να της δώσει μιαν «αυθόρμητη» συνέντευξη, στην οποία το κύριο «επιχείρημά» του ήταν ότι ο ίδιος, μόνος μεταξύ όλων των σολωμιστών, κατείχε, δίκην θείας δωρεάς, το προνόμιο της πνευματιστικής επικοινωνίας με τον εκλιπόντα Σολωμό, σύμφωνα με το οποίο μπορούσε να συμπληρώνει, να διορθώνει και να ολοκληρώνει τα αποσπασματικά, καθότι ανολοκλήρωτα έργα του μεταστάντος, όπως ακριβώς θα τα ολοκλήρωνε —αλλά δεν τα ολοκλήρωσε!— ο Σολωμός.

Τί να κάνω τώρα εγώ; Αντί να του ανταποδώσω με μια «συνέντευξη» στη διάσημη συμπατριώτισσά του κ. Τζένη Χειλουδάκη —άλλωστε με είχε προλάβει άλλος—, το θεώρησα επιστημονικά υπευθυνότερο να εκθέσω διεξοδικότερα και συστηματικότερα τις απόψεις μου για τα «Κριτικά, ερμηνευτικά και εκδοτικά ζητήματα στο Σολωμό», που παρουσίασα, αποσπασματικά, στο Συμπόσιο του Τμήματος Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, στη μνήμη της Ελ. Τσαντσάνογλου, την άνοιξη του 1996. Από την εισήγησή μου εκείνη, κάποιος κολλητρός του του σφύριξε στ' αυτί μια φιλολογική παρατήρησή μου πάνω σ' ένα χωρίο του σολωμικού *Διαλόγου*, και ο κ. Στ. Αλ. σπεύδει τώρα, κατά τη συνήθειά του, να με «διορθώσει»², χωρίς να περιμένει την κυκλοφορία του Τόμου των Πρακτικών του Συμποσίου με το πλήρες, εκτεταμένο κείμενο της εισήγησής μου: το διάστημα των δύο τουλάχι-

1. Γιώργος Βελουδής, «Σ' αναζήτηση του χαμένου Σολωμού», *Το Βήμα*, 5.6.1994, σ. Β6 (40). αναδημοσιεύτηκε στο: Γ. Βελουδής, *Παράταιρα. Μελέτες, κριτικές, επιφυλλίδες*, Δωδώνη, Αθήνα 1995, σσ. 87-90 και 137-139.

2. Στ. Αλεξίου, *Σολωμιστές και Σολωμός*, Στιγμή, Αθήνα 1997. Στο εξής οι παραπομπές στις σσ. αυτού του βιβλίου εντός κειμένου.

στον χρόνων για την εκτύπωση των Πρακτικών ενός Συμποσίου, Συνεδρίου κ.τ.ό. είναι φαινόμενο διεθνώς συνηθισμένο. Αν κάποιος «καλοθελητές» από το ευρύτερο περιβάλλον του κ. Στ. Αλ. δε σέβονται την ηλικία του, το σεβασμό αυτό θα πρέπει να τους τον επιβάλει ο ίδιος!

Τώρα, στη νέα, εσπευσμένη και νευρική «κριτική» παρέμβασή του ο κ. Στ. Αλ. επιχειρεί για μιαν ακόμη φορά να μετατρέψει μιαν επιστημονική διαμάχη σε προσωπική διένεξη, παραβαίνοντας και μάλιστα τσαλαπατώντας αναφανδόν όλους τους όρους της επιστημονικής κριτικής, που συνόψισα παραπάνω. Παρόλο που τα μάτια μου έχουν δει και χειρότερα³, θα συνεχίσω τον επιστημονικό διάλογο —αποκλείοντας όμως, για τους λόγους που εξέθεσα, εκείνον και απευθυνόμενος, ταυτόχρονα, στο στενότερο επιστημονικό κοινό των σολωμιστών και νεοελληνιστών και στο ευρύτερο κοινό των καλλιεργημένων και ενδιαφερόμενων αναγνώστών μας:

Ο κ. Στ. Αλ. εγκαινιάζει το νέο «κριτικό» του συνονθύλευμα με τον κολακευτικό χαρακτηρισμό του εκδότη του βιβλίου του ως «λόγιου [!] εκδότη» (σ. 13) —με το αζημίωτο, φαντάζομαι. Το «φιλοφρόνημα» αυτό στον τυπογράφο και εκδότη του κ. Στ. Αλ. δε θα το έκανε ούτε η κ. Καλιακάτσου: είναι πανελλήνια γνωστό ότι δεν υπάρχουν σήμερα πια (και) στην Ελλάδα «λόγιου» εκδότες —τεκμήριο και αυτό της ακατάσχετης κεφαιλοποίησης και των εκδοτικών επιχειρήσεων.

Στο κύριο μέρος του νέου αυτού πονήματός του ο κ. Στ. Αλ. επιστρατεύει και επικαλείται προς επέρρωση των ατεκμηρίωτων απόψεών του — και είναι αυτό ένα χαρακτηριστικό γνώρισμα της «επιστημονικής» του μεθόδου— ένα άτακτο πλήθος φίλων και γνωστών του, που συχνά μένουν ανώνυμοι και απροσπέλαστοι, για όποιον τουλάχιστον θα ήθελε να ελέγξει και τις δικές τους —όχι τις δικές του!— απόψεις. Διαβεβαιώσεις όπως: «κατά την εύστοχη κρίση συναδέλφου του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης» (σ. 19), ή: «Ζήτησα δειγματοληπτικά τη γνώμη τριών από τους σημαντικότερους σημερινούς πνευματικούς ανθρώπους στην Ελλάδα» (σ. 21) και: «άριστος κρητικός φιλόλογος και ποιητής» (σ. 35) παραπέμπουν τη λύση των επιστημονικών μας προβλημάτων στους γνωστούς (του) αγνώστους (μας), που παραμένουν υπεράνω πάσης κριτικής.

Παρόμοια και αντίστοιχα, στο Παράρτημα, που καταλαμβάνει το μεγαλύτερο χώρο του βιβλίου, ανατυπώνονται, με μερικές αναιτιολόγητες

3. Η κριτική μου λ.χ. στο γιο ενός έλληνα πολιτικού σχετικά με το ύφος του tirage μερικών ελληνικών βιβλίων στην Τουρκοκρατία προκάλεσε τη φασιστικότετη απαγόρευση κάθε συνεργασίας μου στο περιοδικό *Τα Ιστορικά* (συντακτική επιτροπή: Σπ. Ασδραχάς, Β. Παναγιωτόπουλος, Φ. Ηλιού). Σε μιαν άλλη περίπτωση, ο έλεγχος της αγραμματισμένης δύο ή τριών «πανεπιστημιακών» εκ μέρους μου τους οδήγησε στον αποκλεισμό μου από μιαν Επιστημονική Εταιρεία, για να εξασφαλίσουν τη «σφραγίδα» της.

περικοπέδες —κατά το δοκούν του κ. Στ. Αλ.— οι κρίσεις για την έκδοση του 1994 (σσ. 77-115). Πρώτα-πρώτα: ο τίτλος αυτός είναι απατηλός: ανάμεσά τους βρίσκονται (σσ. 93-96) και κρίσεις —από άσχετους παρατηρητές, εννοείται— και για παλαιότερες (1989), μικρότερες και ειδικότερες, εργασίες του κρινόμενου και όχι για την «έκδοση» του 1994! Έπειτα: ο κρινόμενος μαζί με τις κρίσεις των τριών, κατά την ίδια την κρίση του, σολωμιστών (Γ. Βελουδή, Γ. Κεχαγιόγλου, Ελ. Τσαντσάνογλου) αναδημοσιεύει και τις πολύ περισσότερες, καμιά εικοσαριά, «παρουσιάσεις» του βιβλίου του, οι οποίες προέρχονται, στην πλειοψηφία τους, από άσχετους βιβλιοκριτές, που όχι μόνο δεν έχουν ασχοληθεί ειδικά με το Σολωμό και μάλιστα με το φιλολογικό εκδοτικό του πρόβλημα, το δυσκολότερο εκδοτικό πρόβλημα σ' ολόκληρη τη νεοελληνική φιλολογία, αλλά δεν είναι καν νεοελληνιστές· οι «κριτικές» αυτές δεν αποτελούν παρά απλές φιλοφρονήσεις, φιλικά χτυπήματα στον ώμο του κολλητού «κρινόμενου» —συνηθισμένο φαινόμενο στους «πνευματικούς»-λογοτεχνικούς κύκλους της Ελλάδας, όπως υπαινίχθηκα παραπάνω, και δεν υπεισέρχονται, εννοείται, στην ουσία του «κρινόμενου» αντικειμένου: το φιλολογικό εκδοτικό πρόβλημα του Σολωμού.

Ένας τουλάχιστον από δαύτους, ο κ. Σπ. Τσακνιάς, αρχίζει την παρουσίασή του με μιαν ειλικρινέστατη δήλωση της ασχετοσύνης του (σ. 112): «Οι γραμμές αυτές γράφονται από έναν αναγνώστη που δεν τολμά (και δεν έχει την αρμοδιότητα) να αποτιμήσει την προσφορά του Στ. Αλ. [...]», έτσι ώστε όσα «επαινετικά» ακολουθούν δεν είναι παρά ένα φιλικό χτύπημα στην πλάτη του κ. Στ. Αλ. ή, για να το πούμε πιο ωμά: ένα περιποιημένο γλείψιμο. Κάτι τέτοιοι λογοτεχνικοί κριτικοί αποδεικνύουν μόνο ότι δεν έχουν καν διαβάσει το βιβλίο που υποτίθεται ότι κρίνουν: τα αντίτυπα με «άκοπα» τα φύλλα του βιβλίου, που τους έχουν στείλει οι φίλοι τους με τη σχετική αφιέρωση, που ξαναβρίσκονται στα παλαιοβιβλιοπωλεία, είναι αψευδείς μάρτυρες της «κριτικής» αυτής Σχολής.

Το σημαντικότερο όμως είναι ότι ο κ. Στ. Αλ. χρησιμοποιεί αυτές τις «κριτικές» και «αφιλοκερδείς» φιλοφρονήσεις, όπως και τους ανώνυμους φίλους και γνωστούς του, σαν ρόπαλο, που το εκσφενδονίζει κατά της κεφαλής των τριών εκείνων σολωμιστών, που τόλμησαν να κρίνουν αρμόδια, συγκεκριμένα και τεκμηριωμένα το «εκδοτικό» πόνημά του: τη θέση δηλαδή των επιστημονικών επιχειρημάτων την πήραν, όπως παρατήρησε ο Γ. Κεχαγιόγλου για τον κ. Στ. Αλ., οι συνεντεύξεις και τα «φιλολογικά» γκάλοπ —στο σύνολο του ελληνικού πληθυσμού⁴! Σ' ό,τι αφορά το άτομο

4. Γιώργος Κεχαγιόγλου, «Εκδοτικά χαρακτηριστικά των τελευταίων δεκαετιών. Από τον υποκειμενισμό των “συνθετικών” σολωμικών ανθολογιών ως την ακρίβεια της “αναλυτι-

μου, έχω πλούσια σχετική πείρα: άνθρωποι («συνάδελφοι»), που με κολάκευαν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, μεταβλήθηκαν σε φανατικούς πολέμιους μου και άρχισαν ν' ανακαλύπτουν τα «λάθη» μου, και σε παλαιότερες μάλιστα εργασίες μου, μόνο αφού «τόλμησα» ν' ασκήσω, αυστηρή αλλ' αποκλειστικά επιστημονική, κριτική στο έργο τους ή σ' ένα ορισμένο έργο τους: από το γλείψιμο πέρασαν κατευθείαν στο φτύσιμο.

Στο κύριο λοιπόν μέρος του βιβλίου του ο κ. Στ. Αλ. δεν κάνει τίποτ' άλλο από το να ξετινάξει τους τρεις αυτούς σολωμιστές —και μόνο αυτούς ανάμεσα σε όλους όσους έχουν ασχοληθεί με το Σολωμό— και να τους βρίσκει εκ των υστέρων όσα αυτός θεωρεί «λάθη», χωρίς να υπεισέρχεται στην ουσία της κριτικής τους και χωρίς να τηρεί, έστω και ως φύλλο συκής, τους κανόνες της επιστημονικής κριτικής, που διατύπωσα συνοπτικότερα παραπάνω. Στα κυριότερα σημεία της άκριτης και αμήχανης «κριτικής» του θ' αναφερθώ, αναγκαστικά, συντομότερα με μια μικρή δειγματοληψία στα παρακάτω, επειδή έχω ασχοληθεί πρόσφατα αλλού, διεξοδικότερα και συστηματικότερα, με τα ίδια φιλολογικά, κριτικά, εκδοτικά και ερμηνευτικά ζητήματα του Σολωμού⁵:

Τους τρεις όλους κι' όλους κριτικούς αντιπάλους του σολωμιστές ο κ. Στ. Αλ. τους χωρίζει, εντελώς «αντιδογματικά», σε δύο κατηγορίες: τους «αναλυτικούς» και τους «αποσπασματικούς»: στους δεύτερους κατατάσσει, εννοείται, μόνο εμένα, παρόλο που οι θεωρητικοί και οι υποστηρικτές της αποσπασματικότητας του ωριμότερου έργου του Σολωμού της κερκυραϊκής περιόδου (1829-1854) από τον Πολυλά μέχρι σήμερα είναι τουλάχιστον καμιά εικοσαριά: απ' αυτούς, οι ζωντανοί δεν άσκησαν και οι πεθαμένοι απλά δεν πρόλαβαν ν' ασκήσουν κριτική στο «εκδοτικό» τερατούργημα του κ. Στ. Αλ.

Για τον ίδιο λόγο ο κ. Στ. Αλ. συγκεντρώνει τα πυρά του σχεδόν αποκλειστικά εναντίον των δύο «αναλυτικών» σολωμιστών, της Ελ. Τσαντσάνογλου και του Γ. Κεχαγιόγλου, αναζητώντας και σ' αυτούς εκ των υστέρων τα επιμέρους «λάθη» και τις αβλεψίες τους· από την «κριτική» του εξαιρεί την «αναλυτική» έκδοση του Α' Σχεδιάσματος των Ελεύθερων πολιορκισμένων από τον Π. Αγγελόπουλο (1988), προφανώς επειδή αυτός ο τελευταίος δεν είναι «εχθρός» του· αποσιωπά επίσης, κατ' ουσίαν, το γεγονός ότι εισηγητής, και στη φιλολογική πράξη, των λεγόμενων «αναλυτικών εκδόσεων» υπήρξε, και μάλιστα σε μια πολύ πρώιμη εποχή

κής" μεθόδου έκδοσης των κειμένων», *Μαντατοφόρος*, τεύχ. 41 (1996) 63.

5. Γιώργος Βελουδής, «Κριτικά, εκδοτικά και ερμηνευτικά ζητήματα στο Σολωμό», στο: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Φιλολογίας, Τομέας ΜΝΕΣ: Ζ' Επιστημονική Συνάντηση, αφιερωμένη στην Ελένη Τσαντσάνογλου, Θεσσαλονίκη, 25-27 Απριλίου 1996 (τυπώνεται στα Πρακτικά της Συνάντησης).

(1938), ο δάσκαλος και των παραπάνω «αναλυτικών» Λ. Πολίτης με την «εκδοτική δοκιμή» του στο σολωμικό «Πόρφυρα» — μια «εκδοτική δοκιμή», που έχει όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά που ενοχλούν τον κ. Στ. Αλ.

Προπαντός όμως, ο κ. Στ. Αλ. θολώνει, κατά τη συνήθειά του, τα νερά: αντιπαραθέτει απόλυτα και «κατηγοριακά» τη δική του αυθαίρετη συναρμολόγηση των αποσπασματικότερων και ταυτόχρονα σημαντικότερων έργων της σολωμικής ωριμότητας στις λεγόμενες «αναλυτικές εκδόσεις», ενώ έχει ήδη αναγνωριστεί γενικά, πλην των «λακεδαιμονίων» σαν τον κ. Στ. Αλ., απ' όλους τους άλλους ειδήμονες, με προεξάρχοντα τον πρώτο διδάξαντα Λ. Πολίτη, ότι οι «αναλυτικές» εκδόσεις των συγκεκριμένων αυτών έργων του Σολωμού δεν αποτελούν παρά μιαν ενδιάμεση βαθμίδα ή «φάση» των σολωμικών κειμένων ανάμεσα στη χειρόγραφη παράδοση των «Αυτογράφων» και την αναμενόμενη «οριστική» φιλολογική-κριτική έκδοση, από την οποία θα προκύψει, αβίαστα, και μια βελτιωμένη «χρηστική» έκδοση.

Τέλος, οι «αναλυτικές εκδόσεις» απευθύνονται κατ' αρχήν στους ειδικούς μελετητές του Σολωμού, χωρίς ν' αποκλείουν το φιλόπονο εκείνο καλλιεργημένο αναγνώστη, που θέλει να παρακολουθήσει και ν' απολαύσει αισθητικά αυτήν ακριβώς την ανολοκλήρωτη ποίηση του Σολωμού εν τη γενέσει της, ως «work in progress», ενώ, αντιστρόφως ανάλογα, «αποκλείουν» τον κακομαθημένο εκείνο από το άθλιο ελληνικό σχολείο επιπόλαιο αναγνώστη, που θέλει ένα εύπεπτο και απόλυτα «κατανοητό», τεχνητά συναρμολογημένο «ποίημα», κομμένο και ραμμένο, και αυτό, στα μέτρα του και στα μέτρα του αυτοσχέδιου «εκδότη» του Σολωμού κ. Στ. Αλ., ενάντια στην καλλιτεχνική βούληση του ίδιου του Σολωμού, — βούληση που (εκ)δηλώθηκε ακριβώς με τη μη ολοκλήρωση αυτών των συγκεκριμένων έργων του.

Σε πλήρη αντίθεση μ' αυτήν τη φιλολογικοαισθητική ραπτική του κ. Στ. Αλ., οι λεγόμενες «αναλυτικές εκδόσεις», όπως και οι φιλολογικές κριτικές εκδόσεις, παρουσιάζουν το πλεονέκτημα ότι κάνουν κατάδηλη και συνεπόμενα εξελέγξιμη και την παραμικρή επέμβαση του φιλολογικού εκδότη τους, εκπληρώνουν δηλαδή, σε αντίθεση με τη «λογοτεχνική κριτική», έναν από τους όρους της επιστημονικής κριτικής, όπως τους εξέθεσα παραπάνω: είναι έτοιμες να «λογοδοτήσουν» στην επιστημονική τους κοινότητα. Με τα «αισθητικά γούστα» του κ. Στ. Αλ. ή οποιουδήποτε άλλου, από τους 16 τόμους των Απάντων του Κ. Παλαμά τους 10 τουλάχιστον θα έπρεπε να τους πετάξουμε στη θάλασσα, και ποιος ξέρει αν θα εκδίδαμε καν τα ποιήματα του Κρυστάλλη, τα πεζά του Μωραϊτίδη και πολλών άλλων ελλήνων ποιητών και πεζογράφων. Είπαμε: De

gustibus non disputandum.

Σ' αντίθεση με τη «λογοτεχνική κριτική», για την οποία η αισθητική και γενικότερη εγκύκλια παιδεία αποτελεί αρκετή προϋπόθεση, για την άσκηση της επιστημονικής —στην περίπτωσή μας: της φιλολογικής— κριτικής απαιτείται επιπλέον μια ειδική επιστημονική κατάρτιση: το «πτυχίο» της Φιλοσοφικής του Αθήνησι ή οποιουδήποτε άλλου ελληνικού «Πανεπιστημίου» είναι αρκετό, για να καταλάβει κανείς μια πανεπιστημιακή θέση με το σχετικό τίτλο και μισθό και ν' αποκτήσει, αν μάλιστα διαθέτει τις κατάλληλες «διασυνδέσεις» και είναι και «πολιτικά ορθός» (*politically correct*), που λένε και οι φίλοι μας αμερικανοί, και άλλους, «ανώτερους», ακαδημαϊκούς τίτλους, δεν αρκεί όμως για ν' ασκήσει κανείς κάτι πολύ «απλό»: τη φιλολογική-γραμματολογική —στην περίπτωσή μας— *επιστήμη*.

Έτσι γίνεται κατανοητό γιατί ο κ. Στ. Αλ. όχι μόνο αγνοεί τις εργασίες και τα πορίσματα της παρισινής Σχολής της «γενετικής κριτικής» (*critique génétique*) του L. Hay και των συνεργατών ή μαθητών του, αλλ' αποποιείται, επιδεικτικά και όψιμα, τις σχετικές υποδείξεις και προτάσεις που του έχουν γίνει (σ. 65) —ένδειξη και αυτό του ελλαδικού «επιστημονικού» επαρχιωτισμού. Αντίθετα μ' αυτόν, η καλή συνάδελφος R. Lavagnini, την οποία αυτός επικαλείται (σ. 56), παρόλο που είχε ν' αντιμετωπίσει την απλούστερη από την απελπιστική αποσπασματικότητα του ωριμότερου σολωμικού έργου περίπτωση των «Ατελών» ποιημάτων του Καβάφη, γνώρισε και αξιοποίησε τη σχετική διεθνή φιλολογική-εκδοτική βιβλιογραφία, κι' ανάμεσά της ένα βασικό γερμανικό βοήθημα, που της υπέδειξα και της έστειλα εγώ ο ίδιος, πριν από 13 ή 14 χρόνια, από το Μόναχο.

Έτσι, χωρίς τον εντελώς απαραίτητο θεωρητικό φιλολογικό εξοπλισμό, ο κ. Στ. Αλ. καταφεύγει στη δοκιμασμένη ελληνική «επιστημονική» μέθοδο «άρπα-κόλλα»: για τη συγκρότηση της δικής του «έκδοσης» επικαλείται αναφανδόν το ατομικό του «αισθητικό» κριτήριο, για το οποίο δεν μπορεί και δεν είναι άλλωστε υποχρεωμένος, ακριβώς όπως και ο λογοτεχνικός κριτικός, να λογοδοτήσει στην επιστημονική του κοινότητα. Με το ανεξέλεγκτο αυτό αισθητικό «κριτήριο» ο κ. Στ. Αλ. συμπεριλαμβάνει, δεδηλωμένα, στην «έκδοσή» του από το ελληνικό, πρωτότυπο και μεταφρασμένο, έργο του Σολωμού μόνο ό,τι, έτσι γενικά κι' αόριστα, του «γουστάρει» —και αντιστρόφως ανάλογα απορρίπτει ό,τι δεν ανταποκρίνεται στο απόλυτο, μοναδικό και αποκλειστικό αυτό «κριτήριο»: αυτό το αλάνθαστο «γούστο» του εκδηλώνεται κατ' αρχήν, δεδηλωμένα, υπέρ των «ολοκληρωμένων» (ποιητικών) έργων του Σολωμού. Έτσι λ.χ. απ' όλα τα ελληνόγλωσσα μεταφράσματα του Σολωμού της ζακυνθινής περιόδου

του ποιητή ο κ. Στ. Αλ. εγκρίνει και εκδίδει μόνο το ποίημα «Πόθος» («Desiderio») του F. Romani, και μάλιστα μαζί με το πρωτότυπο έργο του Σολωμού, προβάλλοντας τη δικαιολογία ότι το συμπεριέλαβε στην έκδοσή του μόνο και μόνο επειδή είναι «ολοκληρωμένο» —γεγονός άλλωστε παγκοίμως γνωστό το αργότερο μετά τη δημοσίευση της διατριβής του L. Coutelle (1977).

Με ποιο όμως κριτήριο αποκλείει από την «έκδοσή» του τα μεταφράσματα του Σολωμού από το Metastasio (3 ποιήματα), τον Petrarca και το Shakespeare —παρόλο που «καθαρά αισθητικά» δεν είναι κατώτερα από το ποίημα του Romani; Επειδή στο πρώτο —και μόνο σ' αυτό!—, την «Άνοιξη» του Metastasio, υπάρχει, σε σύνολο 48 στίχων, κενό ενός στίχου;

Με τα ίδια ψευδοαισθητικά «κριτήρια» ο κ. Στ. Αλ. αποκλείει από την «έκδοσή» του την πρώτη (1823) ωδή «Εις Μάρκο Μπότσαρη». Τώρα, στην απολογητική αναδίπλωσή του (σ. 64), επικαλείται, πρωθύστερα και εκ του πονηρού, την «αισθητική» ένσταση του Κ. Βάρναλη (1825) απέναντι στο παρακάτω δίστιχο του ποιήματος:

*Παρόμοια στους τάφους θα εμβεί,
να κάνει καθέννας να εβγεί.*

Αλλά, ω αγαθέ: πότε είπε ο Βάρναλης ή οποιοσδήποτε άλλος φιλόλογος με σοβαρή κατάρτιση ότι δεν (επαν)εκδίδουμε ένα ποίημα του Σολωμού ή οποιουδήποτε ισάξιου ποιητή, επειδή δεν καταφάσκουμε «αισθητικά» έναν ή περισσότερους στίχους του —ή και ολόκληρες στροφές του; Έπειτα: ο Βάρναλης είχε προβάλει τις αισθητικές αντιρρήσεις του —δικαίωμά του!— και απέναντι σε μεμονωμένους στίχους άλλων σολωμικών ποιημάτων («Ύμνος», «Φαρμακωμένη»)⁶, τα οποία ο κ. Στ. Αλ. συμπεριέλαβε ανενδοίαστα στην «έκδοσή» του! Τέλος: θα επιφυλάξουμε μόνο στον «ειδικό μελετητή» τη δυνατότητα λ.χ., που διεκδικεί απόλυτα δικαιολογημένα ο P. Mackridge, να παρακολουθήσει (και) σ' αυτό το ποίημα τις «Ομηρικές αναφορές» («Homeric references») του Σολωμού⁷.

Με παρόμοια «αισθητικά» κριτήρια και απολογητικές προφάσεις ο κ. Στ. Αλ. αποσκορακίζει από την «έκδοσή» του και ένα μεγάλο αριθμό πρώιμων ελληνικών ποιημάτων του Σολωμού, όπως: «Εις κόρην η οποία αναθρέφετο μέσα εις μοναστήρι», «Ανθούλα», «Ανάμνησις», «Εις φίλον ψυχορραγούντα», «Το όνειρο», «Ο θάνατος της ορφανής», «Ο θάνατος

6. Κώστας Βάρναλης, *Ο Σολωμός χωρίς μεταφυσική*, Στοχαστής, Αθήνα 1925, σσ. 39-41.

7. Peter Mackridge, κριτική του Δ. Σολωμού, *Ποιήματα και πεζά*, επιμ. Στ. Αλεξίου, 1994, στο *Byzantine and Modern Greek Studies*, 19 (1995) 268.

του βοσκού» κ.ά. Για να δικαιολογήσει τον αποκλεισμό αυτό ο κ. Στ. Αλ. επικαλείται, αυτή τη φορά, τη σχετική μαρτυρία του ίδιου του Σολωμού —βάζοντάς την κι αυτήν στην προκρούστεια κλίνη της άκριτης «κριτικής» του: ο Σολωμός ΔΕΝ «είχε αποκηρύξει» συλλήβδην αυτά τα ποιήματά του «απαγορεύοντας απολύτως τη δημοσίευσή τους», όπως φαντάζεται ο όψιμος «εκδότης» του (1994)⁸. Ο Σολωμός, στο γράμμα του στο Γ. Δε Ρώση τον Αύγουστο του 1824, έγραφε απλά «να μην τυπωθεί κανένα από τα ποιήματά (του)», που είχε στείλει στον Α. Μουστοξύδη, για να τυπωθούν στη Γαλλία, και αιτιολογούσε την απόφασή του αυτή: «δε θέλω να περάσει από το μυαλό κανενός, πως την ώρα που νικούν οι δικοί μας στο Μαραθώνα, εγώ κάθομαι και τραγουδώ για ένα βοσκόπουλο ξαπλωμένο στο νεκροκρέβατο» —και ήταν αυτή η μόνη συγκεκριμένη αναφορά σε ένα από τα ποιήματα αυτά: το «Θάνατο του βοσκού»⁹. Ο Σολωμός λοιπόν δε θέλει πια να δημοσιευτούν στην Ευρώπη, για χάρη των «φιλελλήνων», «τα ποιήματα αυτά» τώρα, «την ώρα που νικούν οι δικοί μας στο Μαραθώνα» (1824), στο αποκορύφωμα της Ελληνικής Επανάστασης, αφού αυτός είχε «προσχωρήσει», και «ποιητικά», σ' αυτήν ένα χρόνο πριν (1823). Πιστεύει λοιπόν ο νεόκοπος αυτός «εκδότης» του Σολωμού ότι ισχύει ακόμα ο συγκεκριμένος αυτός λόγος και ο συγκεκριμένος ιστορικός όρος, για τον οποίο ο ποιητής ανακάλεσε την αρχική του πρόθεση να δώσει για δημοσίευση τα ποιήματά του αυτά: η Ελληνική Επανάσταση;

Τέλος πάντων: σε ποιο αρχαιολογικό σεμινάριο έμαθε ο κ. Στ. Αλ. ότι δεν εκδίδουμε τα «αποκηρυγμένα» ή τα «ανολοκλήρωτα» και «αποσπασματικά» έργα ενός ποιητή και, γενικότερα, λογοτέχνη; Ήταν ηλίθιο αυτοί που εξέδωσαν, και μάλιστα χωρίς να τα «ολοκληρώσουν» ή να τα «διορθώσουν» οι ίδιοι, τα, πραγματικά και αναμφισβήτητα, «Αποκηρυγμένα» και τα «Ατελή» ποιήματα του Καβάφη, και μάλιστα ενάντια στην εκπεφρασμένη βούληση του ποιητή τους;¹⁰. Ποιος «μεγάλος» ποιητής δεν άρχισε ως «μικρός» ποιητής ή δεν έγραψε και πολύ «αδύνατα» ποιήματα ή δεν πρόλαβε ή δε θέλησε να ολοκληρώσει όλα του τα έργα; Γιατί να μη δώσουμε στον καλλιεργημένο αναγνώστη —γιατί το «ευρύτερο κοινό» προτιμάει έτσι κι' αλλιώς άλλους «ποιητές»: το Α. Παπαδόπουλο και τη

8. Στ. Αλεξίου, στο: Δ. Σολωμού, *Ποιήματα και πεζά*, Στιγμή, Αθήνα 1994, σ. 17.

9. Δ. Σολωμός, *Άπαντα*, τ. 3: *Αλληλογραφία*, επιμ. Α. Πολίτης, Ίκαρος, Αθήνα 1991, σσ. 87-89.

10. Κ. Π. Καβάφης, *Αποκηρυγμένα ποιήματα και μεταφράσεις (1886-1898)*, επιμ. Γ. Π. Σαββίδης, Ίκαρος, Αθήνα 1983, και Κ. Π. Καβάφης, *Ατελή ποιήματα. 1918-1932*, επιμ. R. Lavagnini, Ίκαρος, Αθήνα 1994· βλ. και τις εύστοχες παρατηρήσεις της Lavagnini στις σσ. 22-25.

Λ. Νικολακοπούλου— τη δυνατότητα να παρακολουθήσει την ποίηση και την ποιητική ενός ποιητή λ.χ. σαν το Σολωμό —και τον Καβάφη— στην εξέλιξή της, στις «καλές» και τις «κακές» της στιγμές —και προπαντός: να σχηματίσει και ο ίδιος μιαν ανάλογη «αισθητική» γνώμη και κρίση;

Για την τεκμηρίωση της (αντι)κριτικής μου στα επιμέρους σημεία του θέματος που μας απασχολεί, θα περιοριστώ εδώ, αναγκαστικά, σε μια μικρή δειγματοληψία: επειδή ο κ. Στ. Αλ. δεν «ευκαιρεί» πια ν' ασχοληθεί με τις συγκεκριμένες αντιρρήσεις που του έχουν υποβάλει οι τρεις αυστηροί μεν γι' αυτόν αλλ' αρμόδιοι κριτικοί του σολωμιστές, καταφεύγει σ' έναν αυτόκλητο απολογισμό των δικών του φιλολογικών κατορθωμάτων και κομπορρημονεί, ανάμεσα σ' άλλα, γιατί, λέει, πρώτος αυτός, μετά από 140 ολόκληρα χρόνια σολωμικών μελετών ανακάλυψε και κατέγραψε την ορθή σημασία μερικών, τεσσάρων ή πέντε, ιδιοματικών λέξεων ή «γραφών» του Σολωμού (σσ. 28-29). Και όμως: το ιδιοματικό ρήμα *πράχνω* της «Τρελής μάνας» υπήρχε ήδη στο Λεξικό (1963) του Λ. Χ. Ζώη και μάλιστα με τις σωστές ετυμολογικές παραπομπές στις προγενέστερες μορφές του: *απράχνω* < *αρπάχνω* < *αρπάζω*¹¹.

Ο ιδιοματικός τύπος *κρούζω* (από το *κρούω*) δεν ήταν μόνο καταγεγραμμένος στα γνωστά και σ' όλους μας προσιτά λεξικά (Δημητράκος) και μάλιστα με παραπομπές στις σχετικές διαλέκτους (Κριαράς), αλλά αναγράφεται, με τη σωστή σημασία και ετυμολογία του, και στο Γλωσσάριο της έκδοσης Γ. Ν. Παπανικολάου (1972) και είχε ήδη βρει την επιστημονική του διαπραγμάτευση στα *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* (1905) του Γ. Ν. Χατζηδάκι¹².

Τέλος, και ο τύπος *πλεύρα* αντί *πλευρά* είχε ήδη καταγραφεί και ερμηνευτεί από το Γ. Ν. Χατζηδάκι (1907) και μάλιστα με μια σωστότερη παραπομπή (στο Βαλαωρίτη!)¹³, που μας πάει πολύ πιο κοντά στο Σολωμό (Επτάνησα!) απ' ό,τι οι παραπομπές του κ. Στ. Αλ.

Αλλά, στο θέμα αυτό, ο κ. Στ. Αλ. δημιουργεί νέα «φιλολογική» Σχολή και σε καθαρά ερευνητικά και ερμηνευτικά ζητήματα: δε διστάζει ν' αποσιωπά τη συμβολή προγενέστερων μελετητών και να τη λεηλατεί παρουσιάζοντάς την για δική του —ιδίως όταν αυτή η συμβολή οφείλεται σ' έναν πρώην «εξαιρετικό συνάδελφο» και νυν «άσπονδο εχθρό», δηλαδή σ' έναν αυστηρό κριτικό του:

Τις λογοτεχνικές πηγές του Σολωμού για «Το αηδόνι και το γεράκι» (1847;) και τη «Γαλήνη» (1821/22;) δεν τις επισήμανε για πρώτη φορά

11. Λ. Χ. Ζώης, *Λεξικόν ιστορικών και λαογραφικών Ζακύνθου*, τ. Β', Αθήνα 1963, σ. 400 (λ. *πράχνω*).

12. Γ. Ν. Χατζηδάκις, *Μεσαιωνικά και νέα ελληνικά*, τ. Α', Αθήνα 1905, σ. 276.

13. Γ. Ν. Χατζηδάκις, *παραπάνω*, τ. Β', Αθήνα 1907, σ. 127.

«με πληρότητα και ακρίβεια» αυτός, όπως ισχυρίζεται με φαρισαϊκή ειλικρίνεια ο κ. Στ. Αλ. (σ. 67): τη λογοτεχνική πηγή του πρώτου («Το αηδόνι και το γεράκι»), ένα χωρίο του Ησιόδου, είχε ήδη επισημάνει με ακρίβεια, μετά από την απλή μνεία της από το Γ. Κουαρτάνο, ο Ο. Merlier (1966), ο οποίος είχε μάλιστα παραθέσει και τη (γαλλική) μετάφραση του σχετικού χωρίου¹⁴. και την κύρια λογοτεχνική πηγή του δεύτερου («Γαλήνη»), το ποίημα του Goethe «Meeresstille», είχε επισημάνει ο Γ. Βελουδής στο βιβλίο του για το Σολωμό (1989), ο οποίος παρέθετε μάλιστα το γερμανικό πρωτότυπο μαζί με την ελληνική του μετάφραση, παραπέμποντας, αυτονόητα, και στις προηγούμενες αναφορές¹⁵. Εννοείται, ότι ο νεόκοπος αυτός κρητικός —όχι κριτικός!— «σολωμιστής» αποσιωπά κουτοπόνηρα όλους τους παραπάνω στ' αντίστοιχα σημεία του «εκδοτικού» του ογκόλιθου, που εκσφενδόνισε κατά του κρανίου του Σολωμού (1994)¹⁶.

Τη μνεία του Μ. Oritz στο Διάλογο του Σολωμού δε διευκρίνισε πρώτος αυτός, όπως σεμνύνεται με ανυπόκριτη μετριοφροσύνη ο κ. Στ. Αλ. (σ. 30, σημ. 26), αλλά, πολύ πριν απ' αυτόν, ο Γ. Βελουδής (1989), ο οποίος μάλιστα, πιστός στην επιστημονική δεοντολογία, παραπέμπει και στον «προκάτοχό» του, στο σημείο αυτό, V. Rotolo¹⁷. Αλλά και τη σωστή απόδοση του «in modo misto genuino» ως «με τρόπο μιστό γνήσιο» αντί του «...μιστό νόμιμο» του Πολυλά δεν την πρότεινε αυτός, όπως διατείνεται με τη σεσημασμένη «αθωότητά» του ο κ. Στ. Αλ. (σ. 67), αλλά και πάλι ο «άσπονδος εχθρός» του στο αντίστοιχο υποκεφάλαιο του ίδιου βιβλίου του για το Σολωμό (1989)¹⁸. Ο ενδιαφερόμενος αναγνώστης μπορεί, χωρίς μεγάλον κόπο, να επαληθεύσει τις σχετικές αναφορές και παραπομπές.

Έχω συνηθίσει πια να κλέβουν ό,τι και όπως τους γουστάρει από τα βιβλία μου, χωρίς ν' αναφέρουν την «πηγή» τους, αλλά να με κλέβουν και να με φτύνουν κι' από πάνω, όπως κάνει ο κ. Στ. Αλ., —ε, αυτό πρώτη φορά μου τυχαίνει!

Ύστερα απ' όλ' αυτά, τί να καταλογίσουμε στον κρινόμενο; Άγνοια, ανευθυνότητα ή σκόπιμη αποσιώπηση και σφετερισμό της εργασίας των προγενεστέρων —ή λίγο απ' όλα; Προσωπικά, θα προτιμούσα την πρώτη εξήγηση: γιατί την ίδια, γλωσσική-γλωσσολογική αυτή τη φορά, άγνοια

14. Solomos, *Éloge de Foscolo et autres textes*, traduits... par J. Peretti... présentés par O. Merlier, 2e éd., Éditions Filelfo, Tolentino 1966, σσ. 15-16.

15. Γ. Βελουδής, Δ. Σολωμός. Ρομαντική ποίηση και ποιητική, Γνώση, Αθήνα 1989, σσ. 69-70 και 410 (σημ. 9).

16. Στ. Αλεξίου, παραπάνω (σημ. 8), σσ. 329-330 και 371-372.

17. Γ. Βελουδής, Δ. Σολωμός, παραπάνω (σημ. 15), σσ. 34 και 405-406 (σημ. 23 και 24).

18. Γ. Βελουδής, Δ. Σολωμός, παραπάνω (σημ. 15), σσ. 374-375.

επιδεικνύει λ.χ. ο κ. Στ. Αλ., όταν προσπαθεί να ετυμολογήσει και να ερμηνεύσει —«πρωτότυπα»!— τον ιδιωματικό τύπο του Σολωμού *λιμνιώνας* (= *λιμώνας* = *λιμένας* = *λιμάνι*) ανάγοντάς τον στο ουσιαστικό *λίμνη*, ενώ είναι, το αργότερο από το Γ. Ν. Χατζηδάκι (1905), γνωστό ότι σε μερικές ελληνικές διαλέκτους μετά το μ, όταν ακολουθείται από το φωνηεντικό σύμπλεγμα *ια, ιο* κ.τ.λ. με συνίζηση, αναπτύσσεται ο φθόγγος ν, όπως: *μνια, καλαμνιά, ζημνιά, Ρωμνιός, όμνοιος* κ.ά.¹⁹— και η ανάπτυξη αυτή του ν μαρτυρείται ακριβώς και για το ζακυνθινό ιδίωμα²⁰!

Πάντως, δεν μπορούμε ν' αποκλείσουμε και τις άλλες υποθέσεις: είχε γίνει στον κ. Στ. Αλ. η υπόδειξη ότι ο τίτλος *Ελεύθεροι ΠΟΛΙΟΡΚΙΣΜΕΝΟΙ*, που αυτός θεωρούσε και εξακολουθεί να θεωρεί λανθασμένο, είναι ορθότατος, αφού είναι γραμμένως, φαρδιά-πλατιά και «προγραμματικά», από το χέρι του Σολωμού σε μιαν ολόκληρη σελίδα των *Αυτογράφων* του (ΑΕ 323), στην αρχή των σχεδιασμάτων της μεγαλεπήβολης και τραγικά αποσπασματικής αυτής σύνθεσής του. Ο κ. Στ. Αλ. κάνει, κατά τη συνήθειά του, την παλαβή: εξακολουθεί ν' αρνείται (σ. 23) ότι ο ιδιωματικός αλλ' ορθός τύπος (όχι τίτλος, όπως αυτός υποκρίνεται) *πολιορκισμένος* υπάρχει στα *σολωμικά Αυτόγραφα* πέντε τουλάχιστον φορές, τρεις στη *Γυναίκα της Ζάκυθος* και δύο στους *Ελεύθερους πολιορκισμένους*, και, επομένως, αποκλείεται να είναι γραφικό λάθος του Σολωμού. Καλά: δεν κάνει ο κ. Στ. Αλ. τον κόπο να μετρήσει; Τον ιδιωματικό αλλ' απόλυτα ορθό τίτλο *Ελεύθεροι πολιορκισμένοι* έχουν δεχτεί μετά το Ν. Β. Τωμαδάκη (1954) και άλλοι νεότεροι μελετητές —ανάμεσά τους και ο Γ. Π. Σαββίδης (1986)²¹. Καλά: ακόμα και το Γ. Π. Σαββίδη αποσιωπά ο κ. Στ. Αλ.;

Μια παρόμοια «ζαβολιά» κάνει ο κ. Στ. Αλ. και με τον τίτλο ενός άλλου *caro Iano* του Σολωμού: επιτίθεται στην Ελ. Τσαντσάνογλου (σ. 24), γιατί, λέει, στην «αναλυτική» έκδοση της *Γυναίκας της Ζάκυθος* (1991) «κατάφερε να συνδυάσει στις δύο αράδες του ίδιου τίτλου το λαϊκό της *Ζάκυθος* και το λόγιο *Ζακύνθου*». Αποσιωπά ο κ. Στ. Αλ. ότι αυτούς τους δύο γλωσσικούς τύπους (της *Ζάκυθος*, της *Ζακύνθου*), που προέρχονται και οι δύο από το Σολωμό, τους είχε «συνδυάσει» ήδη ο Γ. Π. Σαββίδης στον *ίδιο* τίτλο της δικής του έκδοσης του ίδιου έργου (1986)²². Αλλά, είπαμε: κριτική στον κ. Στ. Αλ. άσκησε η Τσαντσάνογλου —όχι ο Σαββί-

19. Γ. Ν. Χατζηδάκις, παραπάνω (σημ. 12), τ. Α', σ. 333.

20. Κωνστ. Ν. Γιαννούτσος, «Συμβολή εις την γραμματικήν του ζακυνθίου γλωσσικού ιδιώματος», Αθηνά 25 (1913) 200 (*βλαστήμνια*) και 202 (*καλάμνια, ποτάμνια*).

21. Γ. Π. Σαββίδης, «Εισήγηση σε μια νέα ανάγνωση της "Γυναίκας της Ζάκυθος"», *Περίπλους*, χρ. Γ', τεύχ. 9-10 (Καλοκαίρι 1986), σ. 22.

22. Γ. Π. Σαββίδης, παραπάνω, σ. 15.

δης!

Ο γλωσσικός όμως αυτός οίστρος του κ. Στ. Αλ. αποκαλύπτεται ως φιλολογικός τραγέλαφος, όταν ο αρχαιολογικός αυτός «σολωμιστής» ξιφουλκεί και συνηγορεί (σσ. 23-24) υπέρ των λογίων τύπων, όπως: «Ύμνος εις την Ελευθερίαν», «Εις τον θάνατον του Λορδ Μπάιρον», «Εις μοναχήν» (με το τελικό -ν), δηλαδή αγνοεί ότι οι τίτλοι αυτοί, όπως και οι περισσότεροι άλλοι, δεν προέρχονται από το Σολωμό, αλλ' από τους πρώτους εκδότες του! Μ' άλλα λόγια: ο κ. Στ. Αλ. απορρίπτει τους ελάχιστους εκείνους ιδιωματικούς —τίτλους (Ελεύθεροι πολιορκισμένοι κ.ά.), που προέρχονται από τον ίδιο το Σολωμό, δέχεται όμως όσους προέρχονται από τους εκδότες του —αρκεί να είναι λόγοι!

Και μία άλλη λαθροχειρία —ή ατζαμοσύνη;—, ερμηνευτική αυτή τη φορά, του ίδιου «εκδότη» του Σολωμού: είχα υποδείξει στον κ. Στ. Αλ.²³ ότι στο στίχο από το Γ' Σχεδιάσμα των Ελεύθερων πολιορκισμένων

Γλάρε, στρειδόφλουτζα ξερνάς, πολύν αφρό, σαλίγκι

το ουσιαστικό σαλίγκι θα πρέπει να εννοηθεί ως δεύτερη, μετά το Γλάρε, κλητική, στην οποία θ' αναφέρεται έπειτα η αιτιατική (ξερνάς) πολύν αφρό, και όχι ως, τρίτη κατά σειρά, αιτιατική, όπως ερμήνευε, ακολουθώντας άκριτα έναν άγγλο μελετητή ο κ. Στ. Αλ. Για την ορθότερη αυτή ερμηνεία είχα υποδείξει τη μαρτυρία της —αναλυτικότερης— παραλλαγής του παραπάνω σολωμικού «μοτίβου» σε δύο στίχους, που ο κ. Στ. Αλ. εξοβέλισε αυθαίρετα από την «έκδοσή» του²⁴:

*Γρικώ σε, γλάρε, που ξερνάς φλούτζια στρειδιών στο βράχο·
Δουλειά 'χεις, γδυμνοσάλιγκα, και βλέπω τους αφρούς σου.*

Ακόμα κ' ένας πρωτοετής της φιλολογίας θα μπορούσε να διακρίνει και να εννοήσει τί είχε κάνει ο Σολωμός: τη διπλή «εικόνα» με το γλάρο και το σαλίγκι (ή γδυμνοσάλιγκα) την είχε διατυπώσει αναλυτικά: σε δύο στίχους, που τους συνέπτυξε σ' ένα στίχο· στο δεύτερο στίχο της παραλλαγής (Δουλειά 'χεις, γδυμνοσάλιγκα...) φαίνεται κατακάθαρα ότι το δεύτερο μέλος της διπλής αυτής εικόνας (γδυμνοσάλιγκας / σαλίγκι) είναι η δεύτερη κλητική και ότι η αιτιατική αφρό / αφρούς αναφέρεται σ' αυτήν. Σ' αυτούς λοιπόν τους στίχους ο «γλάρος» ξερνάει μόνο «φλούτζια

23. Γ. Βελουδής, «Σ' αναζήτηση του χαμένου Σολωμού», παραπάνω (σημ. 1), σσ. 138-139.

24. Δ. Σολωμός, Απαντα, τ. Α', Ποιήματα, επιμ. Λ. Πολίτης, 3η έκδ., (Ίκαρος, Αθήνα 1971), σ. 242.

στρειδιών» («στρειδόφλουτζα»). Τώρα, ο κ. Στ. Αλ. (σ. 47), διαφωνώντας, κατά τη συνήθειά του, με το Σολωμό, βάζει το γλάρο να ξερνάει με το ζόρι τα πάντα: στρειδόφλουτζα, αφρό και ολόκληρα σαλιγκάρια! Καίρος να ξεράσουμε κ' εμείς...

Υπάρχουν όμως, αλίμονο, στον κρινόμενο κρητικό αλλ' άκριτο «κριτικό» κ. Στ. Αλ. και πολλά άλλα κρούσματα άγνοιας, σύγχυσης και επισημονικής αήθειας· ιδού μια νέα επιλογή τους:

Είχα επισημάνει ότι την έκφραση *scarpata della tromba* στα ιταλικά σχεδιάσματα του «Κρητικού» δεν την είχα μεταφράσει: *ξετύλιγμα*, όπως αυτός, *κακόβουλα* και *επιπόλαια*, μου απέδιδε, αλλά: «*ξεπέταγμα* της *σάλπιγγας*». «*Δυστυχώς* ούτε αυτή η ερμηνεία είναι ορθή», αντιτείνει τώρα ο καθυστερημένος αυτός «σολωμιστής» (σ. 46). Πρώτα-πρώτα: Τί θα πει: «ούτε αυτή», αφού η «πρώτη» δεν υπήρχε καν στο βιβλίο μου, αλλά ήταν καθαρή «εφεύρεση» του κ. Στ. Αλ.; Είναι αυτό δείγμα επισημονικού ήθους; Έπειτα: η απόδοση-μετάφραση —όχι «ερμηνεία!»— «*παρέκβαση*», που προτείνει αυτός, είναι εντελώς άστοχη και οφείλεται, υποθέτω, σε παρεξήγηση εκ μέρους του του ελληνικού «όρου» «έκβασι», που υπάρχει στα ίδια ιταλικά σχεδιάσματα του «Κρητικού» —όρος, που αναφέρεται στο τέλος της ποιητικής του σύνθεσης και όχι σε κανένα ενδιάμεσο επεισόδιο («*παρέκβαση*»). Έχει δίκιο ν' απεχθάνεται ο κ. Στ. Αλ. τα «λεξικά», γιατί τα λεξικά είναι, πράγματι, εναντίον του: η «*παρέκβαση*» στα ιταλικά λέγεται «*digressione*» ή «*diversione*». Το ρήμα *scappare* σημαίνει «(ξε)φεύγω», «(ξε)σπάω», «(ξε)πετάγομαι». Είχα υποδείξει σε άλλη σολωμική μελέτη μου²⁵ τη σημασία της ελληνικής απόδοσης των ιταλικών σχεδιασμάτων —και αντίστροφα— από τον ίδιο το Σολωμό για την αμοιβαία κατανόησή τους. Πραγματικά: τη *scarpata*, το «*ξεπέταγμα*» της *σάλπιγγας*, μιας άλλης *σάλπιγγας*, στους *Ελεύθερους πολιορκισμένους* ο Σολωμός την αποδίδει στα ελληνικά με τη ρηματική έννοια «*πετιέμαι*» —όπερ έδει δείξαι:

Κ' η περιπαίχτρα σάλπιγγα μεσουρανίς πετιέται.

Τέλος, το επίθετο «*lunga*», που συνοδεύει τη «*scarpata della tromba*» στο Σολωμό, δε σημαίνει «μακρά σε έκταση, σε αριθμό στίχων», όπως οπτασιάζεται ο κ. Στ. Αλ., αλλά «μακρά, μακρόσυρτη στον ήχο», όπως μας υποδεικνύει για μιαν ακόμη φορά ο ίδιος ο Σολωμός:

Τέλος μακριά σέρνει λαλιά, σαν το πεσούμεν' άστρο.

και:

25. Γ. Βελουδής, Δ. Σολωμού «Στοχασμοί» στους «Ελεύθερους πολιορκισμένους» (Εκδόσεις Περίπλους, Αθήνα 1977), σ. 55.

Μ' ηχούς πολλούς, πολλώ λογίω, κι' ώρα πολλή και πέρα·

και:

Τρόμου φηλή χύνει λαλιά και βγά ν' ηχούς πολλή ώρα.

Και στα ερμηνευτικά και γραμματολογικά ζητήματα δεν τα πάει καθόλου καλύτερα ο επαγγελματίας αρχαιολόγος και αυτοσχέδιος «φιλόλογος» κ. Στ. Αλ.: είχα επισημάνει ότι στο ιταλικό σχέδιασμα του Σολωμού «Η γυναίκα με το μαγνάδι» («La donna velata», 1847/48) πίσω από την έκφραση «ίσως να μη λειώσει ποτέ η ίδια» (η νεκρή αγαπημένη με το «μαγνάδι», που παρουσιάζεται, σε όραμα, στον ποιητή) υποκρύπτεται, υπαινικτικότερα, το μοτίβο της (νεκρής) γυναίκας-βαμπίρ· ταυτόχρονα, ως κύρια λογοτεχνική πηγή του Σολωμού για το μοτίβο αυτό υπεδείκνυα τη διάσημη μπαλάντα του Goethe «Η νύφη της Κορίνθου» («Die Braut von Korinth», 1797), την οποία ο Σολωμός είχε, αποδεδειγμένα, στη διάθεσή του σε δύο διαφορετικές μεταφράσεις, που είχε κάνει για χάρη του ο Ν. Λούντζης, και στην οποία εκτός από το μοτίβο της γυναίκας-βαμπίρ υπάρχει και το «μαγνάδι» (= βέλο) της επίσης νεκρής γυναίκας (της «Νύφης της Κορίνθου»)²⁶. Ας σημειωθεί ότι το μοτίβο της γυναίκας-βαμπίρ υπάρχει, πιο ευδιάκριτα, και σ' ένα άλλο ιταλικό σχέδιασμα του Σολωμού της ίδιας εποχής (1847/57), το «Η φαρμακωμένη» («L'anvelepata»).

Τώρα, ο κ. Στ. Αλ., αδυνατώντας να καταλάβει ποιοι νεκροί δε λειώνουν στον τάφο τους, σύμφωνα με τις λαϊκές παραδόσεις και δοξασίες, που έχουν βρει τη θέση τους και στη λόγια ποίηση —και λογοτεχνία— της ρομαντικής εποχής του Σολωμού με τη μορφή και το μοτίβο της γυναίκας-βαμπίρ, εξορκίζει κάθε ανάλογη ερμηνεία και για τη «Γυναίκα με το μαγνάδι» του Σολωμού: μας διαβεβαιώνει, προσκομίζοντας και το σχετικό πιστοποιητικό από τον παπά της ενορίας του αντί οποιουδήποτε άλλου γραμματολογικού τεκμηρίου, ότι το ποίημα αυτό του Σολωμού είναι «καθαρά χριστιανικό» (σσ. 49-50). Καλά, ευλογημένε: και οι σύγχρονοι του Σολωμού ευρωπαίοι ποιητές και άλλοι λογοτέχνες, που χρησιμοποίησαν κατά κόρον το μοτίβο της (νεκρής, αγαπημένης) γυναίκας-βαμπίρ²⁷, τί ήταν; Μωαμεθανοί ή βουδιστές;

Και την παρουσία των παραψυχολογικών φαινομένων στο έργο του ώριμου Σολωμού, που ήταν γνωστά στην εποχή του με τον περιληπτικό όρο «μεσμερισμός» από τ' όνομα του «ιδρυτή» τους Franz Anton Mesmer, αρνείται ο κ. Στ. Αλ. με το έωλο «επιχείρημα» (σ. 48) ότι «το όνομα του

26. Γ. Βελουδής, Δ. Σολωμός, παραπάνω (σημ. 15), σσ. 79-80.

27. Γ. Βελουδής, παραπάνω, σ. 307 και 435 (σημ. 39).

Mesmer δεν μνημονεύεται άλλωστε στα ΑΕ [= *Αυτόγραφα έργα του Σολωμού*], δεν υπάρχει στο ευρετήριο». Ο κ. Στ. Αλ. επικαλείται και πάλι την άγνοιά του: όχι μόνο το όνομα του Mesmer αλλά και ολόκληρη, διεξοδικότατη, μελέτη γι' αυτόν για τα σχετικά παραψυχολογικά φαινόμενα υπήρχε —και σώζεται ακόμη!— ανάμεσα στις μεταφράσεις του Λούντζη για το Σολωμό —και είναι και βιογραφικά μαρτυρημένα για το Σολωμό. Ας σημειωθεί ότι, μετά το σχετικό, αναλυτικότατο και πλουσιότατο τεκμηριωμένο κεφάλαιο στο βιβλίο μου για το Σολωμό²⁸, η παρουσία των παραψυχολογικών αντιλήψεων και του «μεσμερισμού» στον ώριμο Σολωμό έχει γίνει στο μεταξύ δεκτή από τους νεότερους μελετητές²⁹.

«Είναι μόνο μια παρομοίωση», παρατηρεί με την εγνωσμένη αυτοπεποίθησή του, που δε δέχεται αντιρρήσεις, ο κ. Στ. Αλ. (σ. 48) σχετικά με την «παρομοίωση» που υποδηλώνεται στο στίχο του σολωμικού «Κρητικού»: *Καταπώς στέκει στο Βοριά η πετροκαλαμίθρα (και: Εγώ το σίδερο κι' αυτή η πετροκαλαμίθρα)*· και διερωτάται με την αειπάρθενη γραμματολογική του αθωότητα: «Ποια σχέση έχει η στροφή της μαγνητικής βελόνης προς τον βορρά (ένα πραγματικό φυσικό φαινόμενο) με τον «magnétisme animal» [...] του Mesmer;». Ο κ. Στ. Αλ. νομίζει ότι ξεμπερδεύουμε με την αφελή παρατήρηση ότι πρόκειται για «μια απλή παρομοίωση» και ότι δεν είμαστε υποχρεωμένοι ή δεν μπορούμε να την παρακολουθήσουμε γραμματολογικά, τη στιγμή που μπορούμε να καταδείξουμε ότι ήταν αρκετά κοινή στους ευρωπαϊούς ρομαντικούς ποιητές και πεζογράφους στην εποχή του Σολωμού. Επιπλέον: και η —μερική— «σύγχυση» του «φυσικού μαγνητισμού» —και του γαλβανισμού— με το λεγόμενο «ζωικό μαγνητισμό» στην ίδια εποχή είναι όχι μόνο δεδομένη, αλλά και στο βιβλίο μου για το Σολωμό (1989) σεσημασμένη και τεκμηριωμένη³⁰.

Θέλοντας ο κ. Στ. Αλ. να διαφωνήσει οπωσδήποτε με τους κριτικούς του, διαφωνεί, για μιαν ακόμη φορά, με τον ίδιο το Σολωμό: καταφέρεται, μετά θάνατον, κατά της Ελ. Τσαντσάνογλου (σ. 24), γιατί, λέει, το συνδυασμό και τη συνένωση των οκτώ επιμέρους έργων, τεσσάρων «λυρικών» και τεσσάρων «σατιρικών», που σχεδίαζε ο Σολωμός στο αυτόγραφο *Τετράδιο Ζαχύνθου αρ. 11*, η Τσαντσάνογλου το χαρακτηρίζει ως «σύνθεση», ενώ δεν ήταν παρά μια απλή «συλλογή». Αλλά, άνθρωπέ μου: ως «σύνθεμα» (Componimento) και «σύνθεση» (Composizione) χαρακτηρίζει, προγραμματικότητα, αυτό το φιλόδοξο σχέδιό του ο ίδιος ο Σολω-

28. Γ. Βελουδής, παραπάνω, σσ. 290-307 (και σσ. 192-203).

29. Χρ. Παπάζογλου, *Μυστικιστικά θέματα και σύμβολα στο Carmen Seculare του Διονυσίου Σολωμού*, Κέδρος, Αθήνα 1995.

30. Γ. Βελουδής, παραπάνω (σημ. 15), σ. 291.

μός³¹. Άλλωστε, αυτό σημαίνει «σύνθεση» στη διαλεκτική (και στη μουσική!): συνύπαρξη ανόμοιων —και αντιθέτων! Τώρα, το ότι το «σύνθεμα» αυτό δεν μπορούσε —και δε σκόπευε!— να το «πουλήσει» και στο χειρότερο «κουτόφραγκο» ως το «νέο είδος» (genere nuovo), που οραματιζόταν σ' έναν ιταλικό στοχασμό του ο Σολωμός, δεν μπορεί να το φανταστεί ο νεόκοπος «εκδότης» του, παρόλο που κανένας, ούτε καν οι τρεις σολωμιστές κριτικοί του, ισχυρίστηκαν ποτέ το αντίθετο.

Το καταπληκτικό όμως είναι ότι ο κ. Στ. Αλ., ενώ τώρα (1997) με επικρίνει (σ. 45) για την κρίση μου τη σχετική μ' αυτήν τη «σύνθεση» των τεσσάρων «λυρικών» και των τεσσάρων «σατιρικών» ποιημάτων του Σολωμού, που ανασυνέστησε η Ελ. Τσαντσάνογλου, λίγα χρόνια πριν (1994), προτού, εννοείται, να του ασκήσω κριτική, με επαινούσε ανεπιφύλακτα για τις ίδιες ακριβώς κρίσεις και παρατηρήσεις μου³²! Πάντως, σ' ένα τουλάχιστον σημείο πρέπει να συμφωνήσουμε με τον κ. Στ. Αλ. (σ. 66): πραγματικά, όταν λέμε ότι συγκαταριθμούμε κάποιον στους άσχετους, εννοούμε ότι θεωρούμε τον κ. Στ. Αλ. άσχετο!

Το εκδοτικό πρόβλημα του Σολωμού, ειδικότερα του ωριμότερου και αποσπασματικότερου έργου της κερκυραϊκής του περιόδου, είναι το δυσκολότερο φιλολογικό πρόβλημα σ' ολόκληρη την ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας και, απ' ό,τι ξέρω, ένα από τα δυσκολότερα στην ιστορία των νεότερων ευρωπαϊκών λογοτεχνιών. Για την επίλυση του προβλήματος αυτού πολλοί νεότεροι μελετητές (Ελ. Τσαντσάνογλου, Γ. Κεχαγιόγλου, Λ. Παπαδοπούλου-Ιωαννίδου, Π. Αγγελόπουλος) έχουν ήδη εργαστεί και έχουν συμβάλει με μεγαλύτερη σοβαρότητα, υπευθυνότητα αλλά και σεμνότητα απ' ό,τι ο νεόκοπος και αυτόκλητος, παρωχημένης ηλικίας και ιδεολογίας αυτός «σολωμιστής».

Τη βασική φιλολογική αρχή για την έκδοση των σολωμικών αλλά και άλλων ανάλογων κειμένων την έχει διατυπώσει, λακωνικότατα, ο ωριμότερος από τους παραπάνω «αναλυτικούς» εκδότες του Σολωμού Γ. Κεχαγιόγλου στη διεξοδική και εμπεριστατωμένη κριτική του για το απονενοημένο «εκδοτικό» διάβημα του κ. Στ. Αλ. —κριτική, την οποία ο όψιμος και αυτοσχέδιος αυτός «σολωμιστής» έχει πετσοκόψει ανελέητα (σσ. 91-92)³³: «Στην περίπτωση των σολωμικών κειμένων, νομίζω πως το «ταχτ» αυτό [για το οποίο μιλούσε η R. Lavagnini] μπορεί να διαμορφωθεί μόνον όταν ένας εκδότης προτάξει το αίτημα της «πιστότητας στο κείμενο» και επιτάξει (ή υποτάξει) τη λεγόμενη «πληρέστερη κατανόηση του κειμέ-

31. Ελ. Τσαντσάνογλου, *Μία λανθάνουσα ποιητική σύνθεση του Σολωμού*, Ερμής, Αθήνα 1982, σ. 46 και 49.

32. Στ. Αλεξίου, παραπάνω (σημ. 8), σ. 426, σημ. 30.

33. Γ. Κεχαγιόγλου, παραπάνω (σημ. 4), σ. 52.

νου»· έτσι κι' αλλιώς, με τα εισαγωγικά, υποσελίδια ή επιμετρικά σχόλια και τα υποβοηθητικά παραπληρωματικά στοιχεία, με τα οποία είμαστε ελεύθεροι να εφοδιάσουμε την έκδοση ενός ή περισσότερων σολωμικών κειμένων, διαθέτουμε πολλά και νόμιμα μέσα, για να κορέσουμε τις υποκειμενικές (και πάντοτε αυξομειούμενες, ανάλογα με την εποχή ή τη σύνθεση του προσδοκώμενου κοινού) ανάγκες της ιστορικής, θεματικής, ερμηνευτικής και αξιολογικής διαφώτισης των αναγνωστών ή των υποτιθέμενων νεότερων λογοτεχνών, που θα μπορούσαν να αντλήσουν δημιουργικά ερεθίσματα από την έκδοσή μας».

Θα ολοκληρώσω θετικότερα τη φιλολογική-εκδοτική πρόταση του Γ. Κεχαγιόγλου με μερικές συμπερασματικές προτάσεις —για μια συνολικότερη και συστηματικότερη έκθεση της σύγχρονης μας φιλολογικής κριτικής και εκδοτικής ας μου επιτραπεί να παραπέμψω στο αντίστοιχο κεφάλαιο της *Γραμματολογίας* μου (1994· 21997)³⁴:

1. Το αίτημα για την πρόταξη της «πιστότητας στο κείμενο» έναντι της «πληρέστερης κατανόησης του κειμένου» δεν μπορεί να σημαίνει για το φιλόλογο-εκδότη παρά την αρχή της πλήρους αποχής από κάθε επέμβασή του, που θ' αλλοίωνε τη διαπιστωμένη αυθεντικότητα του κειμένου —ιδίως σε περιπτώσεις της νεότερης προσωπικής κ' επώνυμης λογοτεχνίας και, γενικότερα, γραμματείας, και μάλιστα στις περιπτώσεις «αυθεντικής» παράδοσης του κειμένου: αυτόγραφο/δακτυλόγραφο, εγκεκριμένο/θεωρημένο αντίγραφο, εγκεκριμένη έκδοση. Σ' αυτά τα κείμενα η «διορθωτική» επέμβαση του φιλόλογου-εκδότη νομιμοποιείται μόνο α) σε περίπτωση αναμφισβήτητου γραφικού λάθους (*lapsus calami*) του (συγ)γραφέα· β) σε περίπτωση αναμφισβήτητου τυπογραφικού λάθους ή σε περίπτωση άλλης, ξένης προς την αυθεντία του συγγραφέα του αρχής, επέμβασης στο κείμενο (λογοκρισία κ.τ.ό.). Πραγματικά λάθη (*realia*) του συγγραφέα, ιδιότροπη γραφή ονομάτων κ.τ.λ. αφήνονται και αναπαράγονται άθιχτα. Σε κάθε περίπτωση, η «διορθωτική» επέμβαση του φιλόλογου-εκδότη πρέπει να δηλώνεται εμφανώς στο προβλεπόμενο τμήμα της έκδοσης (κριτικό ή φιλολογικό υπόμνημα, σχόλια). Μια κάπως μεγαλύτερη «διορθωτική» ελευθερία παραχωρείται στο φιλόλογο-εκδότη κατά την επέμβασή του στη στίξη του εκδιδόμενου κειμένου, μ' εξαίρεση τη μοντέρνα ποίηση (ή, γενικότερα, λογοτεχνία), στην οποία μια ενδεχόμενη «ανορθόδοξη», ιδιότυπη ή ακόμα και ιδιότροπη στίξη μπορεί ν' αποτελέσει προσωπικό εκφραστικό στοιχείο του συγγραφέα του κειμένου. Σε κάθε περίπτωση ισχύει και για τις νεότερες φιλολογίες ο σιδηρούς κανό-

34. Γ. Βελουδής, *Γραμματολογία. Θεωρία λογοτεχνίας*, 2η έκδ., Δωδώνη, Αθήνα 1977, σσ. 210-234, ειδικότερα σσ. 222-234.

νας της κλασικής φιλολογίας: πρώτα ερμηνεύουμε και έπειτα διορθώνουμε.

Εκτός από μίαν ενδεχόμενη διορθωτική επέμβαση στη στίξη απαγορεύεται οποιαδήποτε άλλη επέμβαση του φιλολόγου-εκδότη για μια πραγματική ή υποτιθέμενη «πληρέστερη κατανόηση του κειμένου» —και μάλιστα στην περίπτωση ενός «ατελούς», «ανολοκλήρωτου» και, γενικότερα, «αποσπασματικού» κειμένου. Στις περιπτώσεις αυτές, η ασάφεια, τα νοηματικά κενά, είναι μια εγγενής και εγγεγραμμένη στο κείμενο ιδιότητα του κειμένου —όπως άλλωστε, αν και για διαφορετικούς λόγους, στη μοντέρνα ποίηση (λογοτεχνία). Εδώ, κάθε άλλη, πλην των ανωτέρω, διορθωτική επέμβαση του φιλολόγου-εκδότη, με την ολοκλήρωση λ.χ. στίχων ή τμημάτων του κειμένου ή με τη συγκόλληση διαφορετικών τμημάτων του ή από διαφορετικές φάσεις της γραφής του κ.τ.λ., και μάλιστα χωρίς τις προδιαγεγραμμένες φιλολογικές ενδείξεις, θα οδηγούσε, στην πραγματικότητα, σ' ένα κείμενο που δε βγήκε ποτέ σ' αυτή τη μορφή από τη γραφίδα του συγγραφέα του και που, ως εκ τούτου, δεν εκφράζει τη δεδηλωμένη «καλλιτεχνική βούλησή» του.

2. Ο κ. Στ. Αλ. επάίρεται (σσ. 71-72) για τις εξαιρετικές επιδόσεις του στη «λογοτεχνική κριτική». Αλλά: ανάμεσα στις χιλιάδες λογοτεχνικές κριτικές, που έχουν γραφτεί από εκατοντάδες κριτικούς από καταβολής της «λογοτεχνικής κριτικής» (18ος αι.), δεν έχει βρεθεί ούτε ένας που να έχει επέμβει «διορθωτικά» σ' ένα κείμενο, σ' ένα ποίημα λ.χ., ή σ' ένα τμήμα ενός κειμένου, το οποίο αυτός απαξίωσε αισθητικά, ή, πολύ περισσότερο, που να πρότεινε την αποσιώπησή του ή την παράλειψή του από μίαν ενδεχόμενη αναδημοσίευση ή επανέκδοση της συλλογής ή του τόμου, στο πλαίσιο της οποίας / του οποίου είχε πρωτοπαρουσιαστεί, όπως ακριβώς αποτολμά και διαπράττει ο καινοφανής αυτός «εκδότης» του Σολωμού. Τα όρια ανάμεσα στη «λογοτεχνική» και τη «φιλολογική κριτική» είχε διαγράψει, ήδη στα 1931, μ' εξαιρετική σαφήνεια και εγκυρότητα, στο λαμπρό άρθρο του «Κριτική» ο Ι. Συκουτρής —και είναι ενδεικτικότερη η άγνοια ή η παραγνώριση του έργου του πρωτοπόρου εκείνου φιλολόγου εκ μέρους όχι μόνο του παλαιοημερολογίτη «εκδότη» του Σολωμού αλλά και εκ μέρους των νεότερων ελλήνων φιλολόγων, για την υπανάπτυξη των νεοελληνικών φιλολογικών σπουδών³⁵: «Με την λογοτεχνική κριτική έχει κοινόν η φιλολογική, ότι ασχολείται, όπως και εκείνη, με τα κείμενα, την μορφήν αυτών και το περιεχόμενον, διαφέρει όμως αυτής ότι, ενώ η λογοτεχνική κριτική ζητεί να εμβαθύνει εις την

35. Ι. Συκουτρής, *Μελέται και άρθρα*, Εκδόσεις Αιγαίου, Αθήνα 1956, σ. 173· για τις νεότερες απόψεις βλ. Γ. Βελουδής, *Γραμματολογία, παραπάνω*, σσ. 372-373.

καλλιτεχνικήν κατανόησιν και καλαισθητικήν απόλαυσιν του κειμένου, διά να καταλήξη εις κρίσεις περί της αισθητικής (πολλάκις δε και φιλοσοφικής, ηθικής κλπ.) αξίας του έργου, και εργάζεται με εννοίας αξιολογικάς (ωραίον, άσχημον, επιτυχές, πρόπον κλπ.), η φιλολογική κριτική αρκείται εις διαπίστωσιν πραγμάτων και γεγονότων, ανεξαρτήτως της αξίας ή απαξίας του έργου, εργάζεται δε με τας αντικειμενικώτερας πάντως εννοίας του αληθούς, βεβαίου, γνησίου, εφθαρμένου κλπ.».

Αθήνα

ΓΙΩΡΓΟΣ ΒΕΛΟΥΔΗΣ